

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВТОРНОГО ШЛЮБУ У РИМСЬКОМУ ТА РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОМУ ПРАВІ

Дячук Л.В.

*(кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені
Тараса Шевченка)*

Анотація. В статті досліджується традиційна проблема інституту повторного шлюбу в контексті його еволюції на засадах античних та християнських цінностей

Ключові слова: повторний шлюб, римське право, християнські цінності, ранньовізантійське законодавство, права дітей, юридичні заборони

Аннотация. В статье исследуется традиционная проблема института повторного брака в контексте его эволюции на принципах античных и христианских ценностей

Ключевые слова: повторный брак, римское право, христианские ценности, ранневизантийское законодательство, права детей, юридические запреты

Summary. In the article the traditional problem of institute of the deuterogamy is probed in the context of its evolution on principles of ancient and christian values

Key words: deuterogamy, Roman law, christian values, Early - Byzantium legislation, rights for children, legal prohibitions

Шлюб, розлучення та повторне одруження супроводжують людство з часів формування homo socialis – людини, яка почала діяти в рамках певної системи суспільних координат для встановлення міжособистісних зв'язків на мікро- та макрорівні. Розуміння шлюбу як форми спільного життя двох різностатевих індивідів мало свою специфіку в середовищі існуючих в часово-просторових межах етнічно-національних спільнот, що належали до тих чи інших культур та цивілізацій. Особливістю християнського вчення стало сприйняття шлюбу як сакрального явища – священного таїнства, яке, через літургійний та евхаристичний зв'язок з Богом, надає шлюбним відносинам трансцендентного ціннісного смислу.

Саме уявлення про шлюб як про таїнство, підкреслював відомий християнський мислитель Іоанн Мейєндорф, передбачає, що людина не лише істота з певними фізіологічними, психологічними і соціологічними функціями, але і громадянин Царства Божого; з точки зору православ'я життя людини в цілому і в найбільш відповідальні її моменти зокрема містить в собі вічні цінності і Самого Бога [1]. Така думка відомого дослідника є свідченням того, що християнське вчення підняло людину в контексті шлюбних відносин на рівень трансцендентного сприйняття шлюбу, праобразом якого являється священний зв'язок Ісуса Христа та його Церкви. Ідеалом божественного (Святе письмо) та церковного розуміння (догмати і канони) шлюбу є нерозривність зв'язків чоловіка та дружини та єдність усіх сторін життя при непорушності прав кожного з подружжя, тобто відповідність їх сімейних відносин християнському вченню та правилам християнської Церкви.

Отже, правові положення про повторний шлюб, як свідчать відомі пам'ятники права, займали важливе місце в правових системах світу – від стародавніх цивілізацій до сучасних постмодерних суспільств, але найбільш принципових змін дане правове явище зазнало у візантійському цивільному та канонічному праві. Особливості правового регулювання повторного шлюбу пов'язані з психологічними, ментальними, моральними та релігійно-духовними чинниками, що визначають світовідчуття кожного індивіда в контексті його публічних та приватних суспільних відносин.

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що йдеться про пізнання юридичного досвіду правового врегулювання повторного шлюбу проблеми в першій християнській державі – Візантії, де в контексті поступового та неоднозначного посилення впливу християнського вчення та норм канонічного права сформувався

регулятивно-правовий механізм, який став надбанням народів усього християнського світу.

Дана проблема як правило розглядалась в загальних курсах римського (Ф. Шулін [2, с. 235 - 236], М. Хвостов [3, с. 395], Д. Гримм [4, с. 317], Й. Покровський [5, с. 430 - 431], М. Казер [6, с. 180 - 182], О. Підпригора, Є. Харитонов [7, с. 285]) та візантійського права (J. Mortreuil [8, с. 280], К. E. Zachariae von Lingenthal [9, с. 81 - 83]). Окрім того, до теми повторного шлюбу дотичні окремі аналітичні екскурси дослідників в працях, присвячених візантійським джерелам права (М. Бенеманський [10, с. 320 - 324], Є. Ліпшиц [11, с. 116 - 117]). Разом з тим, в багатьох авторитетних виданнях з римського права таке правове положення не стало предметом аналітичних розробок (С. Муромцев, Н. Боголепов, І. Новицький та І. Перетерський та ін.) Очевидно, це було викликано тим, що найбільш важливі аспекти повторного шлюбу формувались не в період римського класичного права, а в часи його християнізації та незначної, але помітної елінізації (IV – V ст.), а також в добу кодифікаційних та реформаторських заходів імператора Юстиніана. Підтвердженням цього є, наприклад, відсутність відповідних правових норм у книзі Макса Казера «Das römische Privatrecht» (1-ша книга), у якій зосереджена правова проблематика від архаїчного до кінця класичного періоду, і навпаки, їх розгляд у наступній книзі з тією ж назвою, але з характерним підзаголовком «Die nachklassische Entwicklungen» (с. 180 - 182), що за періодизацією Казера охоплює IV – VI ст. Що ж до спеціальних досліджень, то слід зауважити, що вони, як правило, належать до сфери канонічного права: І. Громогласов [12, с. 23 - 41], А. Павлов [13].

Аналізуючи процес еволюції нормативно-правових механізмів регулювання проблем повторного шлюбу у Візантії, необхідно взяти до уваги три важливі, але нерівноцінні в контексті відповідного впливу системно - правові фактори. Окрім спорадичних впливів норм *jus non scriptum*, юридично-технічною основою відповідних правових положень були норми римського права, що в процесі еволюції на аксіологічній основі християнських цінностей та під впливом принципів та норм канонічного права набували нових правових ознак. Тому, щоб з'ясувати значення християнства в еволюції тих чи інших норм шлюбно-сімейних відносин необхідно проаналізувати таку норму в контексті регулятивно-правового досвіду римського права.

У римській правовій традиції в період архаїчного та докласичного права повторний шлюб очевидно пов'язувався переважно із смертю одного із подружжя, оскільки розлучення, як вважають дослідники, було нетиповим явищем [3, с. 94 - 95, 259]. Останнє пов'язано з сакральними цінностями правової традиції (що стримували чоловіка від розлучення) і становищем дружини у шлюбі *cum manu*. За стародавньою правовою традицією вдова та родичі померлого повинні були оплакувати його впродовж десяти місяців. Впродовж даного періоду вдова не могла вступати в повторний шлюб. В разі порушення цієї норми вона, в якості покаяння, змушена була принести в жертву тільну корову [2, с. 235]. Тим не менше, у *Lex XII tabularum* (450 р.), який відображав не тільки сучасні для децемвірів (систематизаторів) правові відносини, але й попередній нормативно-правовий досвід, йдеться про два традиційні казуси, які були пов'язані з повторним шлюбом: смерть чоловіка (IV, 4) та розлучення (IV, 3).

Важливе значення в регулюванні подібних проблем мав один із преторських едиктів (*Fragmenta Vaticana*, 320), що в якості юридичної відповідальності жінки за порушення траурного терміну вперше передбачав *infamia* (безчестя). На загал, в усі періоди історії римського права, і до його християнізації, проблема повторного шлюбу була пов'язана з необхідністю дотримання жінкою десятимісячного терміну після смерті чоловіка чи після розлучення, щоб при народженні дитини встановити її батьківство. Оскільки дитина належала до певного роду та сім'ї і також могла стати суб'єктом спадкових прав на майно батька чи іншого домовласника, то слід зауважити, що від її народження, в межах чи поза межами десятимісячного терміну, залежала конфігурація

врегулювання спадкових прав інших спадкоємців спадкодавця. Після відповідного терміну жінка могла вільно виходити заміж.

Натомість для чоловіка ні правова традиція, ні народні збори (comitio), ні претор не передбачили жодних обмежень при вступі у повторний шлюб. Більше того, на початку класичного періоду законодавство першого римського імператора-принцепса Октавіана Августа намагалось стимулювати відповідних осіб до вступу у повторний шлюб, кількість яких не мала принципового значення. Таким чином Октавіан Август намагався вирішити демографічну проблему через зростання народжуваності від законних шлюбів. Його *Lex Julia et Poppea Papia* обмежував термін між припинення першого та укладенням наступного шлюбу [14, с. 107 - 108]. В разі порушення терміну особа, яка вважалась неодруженою, підлягала цивільній відповідальності: обмеженню в спадкових правах. Окрім того, закон захищав права дітей від першого шлюбу. Після Октавіана Августа і до Константина Великого – початку християнізації римського права – конституції імператорів-принцепсів, які поступово перетворювались в основну форму права (*Lex generalis*), повторного шлюбу не торкались. Тому дана проблематика не мала значного резонансу в юридичній літературі класичного періоду (яка мала в значній мірі коментаторський характер). Але, оскільки вона була відображена в Вічному (Постійному) едикті Сальвія Юліана, що систематизував норми попередніх преторських едиктів, римські юристи кінця класичного періоду (першої пол. III ст.) при коментарях до Постійного едикту торкнулися даної проблематики. Це зумовлювала також, очевидно, загальна тенденція еволюції праворозуміння кінця класичного періоду, що виявлялася в таких інтелектуальних явищах (Павло, Ульпіан, Модестін), які мали певну спорідненість з майбутньою правовою доктриною доби християнізації римського права. Отже, основними джерелами коментарів проблеми порушення терміну трауру став один з преторських едиктів, що увійшов до кодифікованого акту Сальвія Юліана. Можна сказати, що римські юристи Павло в 5-тій та 8-й книзі “Коментарів до едикту” (D. 3.2.9; 3.2.10; 3.2.12)) і Ульпіан в 6-й книзі “Коментарів до едикту” (D. 3.2.11) частково реконструювали (для нас, оскільки вони користувались їх повними текстами) ті норми про траурний термін, які увійшли як до першого, так і Постійного едикту. Правовий зміст фрагментів названих юристів наступний: 1) чоловіки можуть носити траур за жінками, але він не мав для них юридичного значення; Сентенцію Павла – *По дружині немає трауру* (D. 3.2.10 2) слід тлумачити не в контексті розриву з традицією, а виключно в правовому сенсі. Тобто траур за жінкою сприймався лише як традиційний ритуал, який, звісно, не передбачав жодних правових зобов’язань чоловіка. Це, до речі, корелюється з положенням Ульпіана (D. 1.3.1 pr) – *Траур за дітьми і батьками не являється перешкодою для шлюбу* – яке одночасно пояснює, що не кожен траур має правовий зміст та юридичні наслідки; 2) жінка з дозволу принцепса-імператора, очевидно, при розслідуванні справи могла достроково припинити траур і повторно вийти заміж; окрім того, вона володіла правом на заручини, за едиктом претора, до закінчення відповідного терміну трауру (Павло: D. 3.2.1). Така норма могла з’явитися в III столітті, коли правові акти імператора - принцепса прирівнювались за юридичною силою до закону (Ульпіан: D. 1.4.1). Окрім того, таке положення свідчить, що все ж таки в римському праві класичного періоду шлюб сприймався як цивільна угода, що не мала у цей час явно вираженого сакрального значення, оскільки на траур уже дивились тільки в даному контексті; 3) за преторським едиктом визначалась категорія чоловіків, за якими жінки могли не дотримуватись трауру, але це не давало можливості вступати у шлюб до закінчення десятимісячного терміну; в цьому ж фрагменті Ульпіан, посилаючись на юриста Нарація, вказує на категорії чоловіків, яких це стосувалося (вороги батьківщини, зрадники, самогубці); 4) якщо жінка народила дитину під час трауру, то вона, на думку Помпонія, підтриману Ульпіаном, отримувала право на повторний шлюб до закінчення визначеного терміну. Усі ці правові положення, розроблені на джерельній основі преторського Постійного едикту, увійшовши у третю книгу Дигест, формально не вважались частиною шлюбного законодавства, а були розташовані серед норм про

infamia. Тим не менше, вони набрали чинності разом з іншими нормами Дигест завдяки Конституції Юстиніана Tanta і стали одним із джерел його Novellarum.

Після початку християнізації права джерелом змін були уже не традиційні цінності античного суспільства та норми права класичного періоду, а християнське вчення про шлюбні відносини та відповідні церковні правила. Отці Церкви (III – VIII ст.) – творці канонічного права, опираючись на відповідну максиму Ап. Павла, визначили своє ставлення до повторних шлюбів ще в IV ст. н.е. З цього приводу Іоанн Мейєндорф зауважував, “що неперервана канонічна та літургічна традиція Церкви стверджує: другий шлюб цілком не дозволений для християнина; він тільки терпимий через поблажливості до людської слабості (1 Кор. 7, 9). Св. Василій Великий (грец. Μέγας Βασίλειος, біля 330 – 379) підкреслював: ті що вступають в другий шлюб після смерті дружини чи розлучення повинні понести єпитимію – церковне покарання у формі відлучення від причастя на термін від одного до двох років. Третій шлюб передбачав єпитимію від трьох до п’яти років. Зрозуміло, – зауважує Мейєндорф, що християнський шлюб в часи святого Василія, який здійснювався через Євхаристію, не міг бути так укладений у випадку відлучення від причастя” [1]. Через це повторні шлюби, як правило, укладались лише за цивільним правом. Труднощі в реалізації церковного ідеалу шлюбу в значній мірі обумовлювались також існуванням, на початку християнізації римського права, стародавніх антично - еліністичних традицій шлюбу та сімейних відносин [15, с. 332], подолати які вдалося лише після чотирьохсотлітньої еволюції візантійського суспільства лише в так звану добу іконоборців (VIII ст.).

Після початку християнізації римського права Константин I відмінив більшість правових положень Lex Julia et Poprea Papia, а частина з них втратила актуальність. Єдина норма із всіх обов’язків оплакування померлого, зауважував Ф. Шулін, яка збереглась до цього часу (початку християнської доби) – а саме, обов’язок вдови дотримуватись трауру, розповсюдилась на цілий рік [2, с. 236]. Таке доповнення, поруч з іншим, зробили в 381 р. імператори Валентиніан, Граціан та Феодосій I (С. 5.9.2). Очевидно, окрім юридичних аспектів відповідного траурного терміну, останній мав важливе релігійне значення. Така християнська позиція, всупереч багатьом іншим, цілком відповідала як грецьким, так і римським сакральним традиціям – вшанування домовласника чи глави роду. Християнські імператори (Феодосій Великий, Граціан та Валентиніан) бачили в траурі дотримання вимог благопристойності (С. 5.9.1; С. 5.9.2). Окрім того, імператори Феодосій II та Валентиніан III у 449 р. визначили, що такий термін відноситься до жінки також у разі розлучення (С. 5.17.8.§ 4) (*До речі, в Кодексі, куди увійшли відомі імператорські конституції, не вказується, які саме імператори Феодосій та Валентиніан видали згадану конституцію*). Таку норму у 497 р. підтвердив імператор Анастасій (С. 5.17.9), а згодом вона увійшла в 117 Новелу Юстиніана (Nov. 117.10). За порушення терміну в обох випадках передбачались значні майнові стягнення (С. 5.9.1-2;) [2, с. 236]. Така позиція стала джерелом 22 Новели Юстиніана (Nov. 22. 22).

Важливим явищем в контексті другого шлюбу було його обмеження матеріальними засобами – dos et donation ante nuptial, які у випадку його укладення переходили до дітей від першого шлюбу. Остання норма могла з’явитись лише в часи християнізації, коли поруч з ідеями захисту законних дітей, в контексті повторного шлюбу, законодавець мав на увазі не тільки забезпечення їх інтересів матеріальними цінностями, що входили у посаг, але й майном з donation ante nuptia, який, до речі, увійшов у законодавство імперії у IV столітті з грецької шлюбно-правової традиції. Увійшовши в конституції імператорів Феодосія, Граціана і Валентиніана 382 р. (С. 5.9.3) та Феодосія II і Валентиніана 449 р. дана норма підтвердилась також імператор Лев I (С. 5.9.6). Щоправда ця ідея виникла ще в контексті конституції Валентиніана, Феодосія I та Аркадія (березень 392 р.) (С.10.1), а була розроблена в Новелі Юстиніана (Nov. 22. 21).

Новим в цьому напрямку було те, що обмеження на користь дітей від першого шлюбу стосувались як вдови, так і вдівця [3, с. 395]. Поява правових норм про повторний

шлюб цілком відповідала тогочасній правовій доктрині та нормам (правилам) канонічного права. Онтологічною основою таких нормативно-правових механізмів були важливі події в житті ранньовізантійського суспільства: визнання християнства єдиною офіційною релігією Ромейської (Візантійської) імперії у 381 р. за Феодосія I Великого та створення Константинопольського університету (основні науки: філософія та юриспруденція) у 425 р., перша офіційна систематизація греко-римського права (Codex Theodosiani) за імператора Феодосія II.

Усі ці нові підходи до *secunda nuptias* в добу *antejustiniane* (IV – V ст.) були систематизовані в конституціях та новелах Юстиніана. Натомість в Дигестах дана проблема врегульована на рівні правової доктрини класичного права. Тобто важливі зміни, яких зазнав інститут повторного шлюбу не могли торкнутися відповідних норм Дигест, оскільки йдеться про фрагменти праць римських юристів класичного періоду, що з'явилися в контексті іншої ціннісної парадигми та правової доктрини.

Окрім того, юридично-технічні методи систематизації даної проблематики в Дигестах мали свою специфіку. Норми римських юристів про повторний шлюб, нормативно-правовий зміст яких зводився до врегулювання траурного терміну вдови, не були розташовані ні в контексті розлучення, ні посагу, після смерті одного із подружжя, ні в інших обставинах шлюбно-сімейного права. Більше того, серед системи шлюбних та сімейних відносин в Дигестах (D. 23 – 25) відсутнє саме поняття *secunda nuptia*. Лаконічні фрагменти з коментарів до Постійного едикту римського юриста Павла та невеликий фрагмент Ульпіана були систематизовані в контексті відомої форми покарання правопорушників та злочинців – *infamia*. Взагалі вказані норми не суперечили християнській правовій доктрині, знайшовши певне відображення в Новелах Юстиніана.

Отже, фрагменти Павла і Ульпіана (класичний період), конституції імператорів IV – V ст. (посткласичний період або етап *antejustiniani* ранньовізантійського періоду) та відомі Новели візантійського кодифікатора склали систему повторного шлюбу в *Corpus juris civilis* Юстиніана. Попри важливі зміни в напрямку християнізації норм відповідного інституту, їх упорядники не завжди керувалися християнським вченням та нормами канонічного права. По суті залишилось відкритим одне з найбільш принципових питань даної правової проблематики: законність численних повторних шлюбів, яке було розв'язане лише в Еклозі Лева III та в Прохіроні і Новелах Лева VI. Тим не менше, правове положення про повторний шлюб у законодавстві Юстиніана стало джерелом відповідних норм про другий шлюб законодавства імператорів Ісаврійської та Македонської династій. Оскільки вказані нормативно-правові акти Юстиніана, порівняно з багатьма іншими, на загал відповідали християнським правовим принципам, то вони не зазнали радикальних змін, а лише були доповнені у відповідних формах норм Еклоги та Прохірону, і завдяки останнім стали об'єктом рецепції візантійського права серед народів і держав християнського світу.

Література:

1. Мейендорф Иоанн, протоиерей. Брак в Православии (Количество браков). – Клин: Фонд «Христианская жизнь». – 2000. Эл. версия: <http://www.kiev-orthodox.org/site/family/732/>
2. Шулин Ф. Учебник истории римского права. Пер. с нем. И. И. Щукина. Под ред. В.М. Хвостова. – М., Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1893. – 609 с.
3. Хвостов В. М. История римского права. – Пятое изд., исправл. и дополн. – М., Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 464 с.
4. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. – М.: Издательство "Зерцало", 2003. – 423 с. 5. Покровский И. А. История римского права. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.
5. Kaser M. Das römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die nachklassische Entwicklungen. – München, Verlag C.H.Beck, 1975. – 680 s.

6. Підпригора А.О., Харитонов Є.О. Римське право. – К: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
7. Mortreuil J. Histoire du droit byzantin, I – III. Paris, 1843 –1846.
8. Zachariae von Lingenthal К.Е. Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Berlin, 1892;
9. Бенеманский М. Прохирон. - Вып.І. - Сергеев Посад, Типографія Св.- Тр. Сергієвой Лавры, 1906. – 556 с.
10. Византийский законодательный свод VIII века / Вступит, статья, перевод, комментарий Е.Э.Липшиц.// Эклога. Византийский законодательный свод VIII. Византийская Книга епарха. – Рязань, “Александрия”, 2006 – 591 с.
11. Громогласов И.М. О вторых и третьих браках в православной церкви // Богословский Вестник. – 1902. Сентябрь. – С. 23 - 41.
12. Павлов А. Синодальное постановление Константинопольского патриарха Харитона (1177-1178) о третьем браке, редактируемое Федором Вальсмоной. // Византийский Временник. – Т. IV, отд. I.
13. Fontes juris romani Ed. C. G. Bruns. – Tubingae, MDCCCLXXIX. – 334 s.
14. Браун П. Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві. Пер. з англ. В.Т. Тимофійчука. – К., Мегатайт, 2003. – 520 с.